

РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

Розглядаються характерні для 30-х рр. сталінські методи соціалістичного будівництва в Україні, що спричинили Голодомор – геноцид українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, етноцид, сталінський режим, злочин проти людства, національні райони.

Svitlana Zubchenko

SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932–1933

The article is focused on the Stalinist methods typical for the 1930's of socialist construction in Ukraine that led to the Famine-genocide of the Ukrainian people.

Keywords: famine, genocide, ethnocide, the Stalinist regime, a crime against humanity, ethnic districts.

Незважаючи на те, що Голодомор 1932–1933 років в Україні на міжнародному рівні визнано геноцидом, а дії радянського керівництва щодо українського народу засуджено світовою спільнотою, в сучасній історичній літературі однастайності думок про причини і наслідки Голодомору ще й досі немає. Саме тому дослідження Голодомору повинні відбуватися з використанням синтетичного підходу, в основу якого буде покладено зіставлення різних концепцій як вітчизняних дослідників, так і представників закордонної історіографії, – це дозволить обґрунтовано скласти факти, пов'язані з голодом, у цілісну картину.

Із зрозумілих причин радянська історіографія заперечувала існування Голодомору, а мільйони селянських жертв називала вигадкою націоналістів. Представники ж української еміграції не тільки стверджували наявність голоду, але і відзначали, що «голод 1933 року був організований спеціально для України» [8]. Під впливом представлених документальних матеріалів у 1988 р. спеціальна комісія американського Конгресу визнала факт існування голоду і підтвердила, що голод в Україні 1932–1933 рр. за своїм характером і розмахом рівнозначний етноцидові [23]. Подібного висновку дійшла в 1988–1990 роках незалежна міжнародна комісія, що складалася зі всесвітньо відомих юристів і вчених-правознавців [12].

Із здобуттям Україною незалежності дослідження трагічних наслідків Голодомору значно активізувалися, над ними працювали і продовжують працювати науково-дослідні інститути, архівні установи, спеціальні комісії, громадські організації тощо, зокрема надзвичайно важливими є дослідження судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи Національної академії наук України, згідно з висновком якої

від 30 листопада 2009 року внаслідок вчиненого геноциду в Україні загинуло 3 млн 941 тис. осіб, з них протягом лютого–грудня 1932 року – 205 тис. осіб, у 1933 році – 3598 тис. осіб, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб [9]. Та, попри зрушення в дослідженні наслідків голоду й засудження цього злочину, без підтримки на рівні державних програм і постійних наукових досліджень демократичні перетворення у нашій країні неможливі.

В цьому контексті надзвичайно актуальними для української історичної і правової науки є думка науковця-правника єврейського походження, фундатора дослідження геноциду Рафаеля Лемкіна. На сторінках видання «Радянський геноцид в Україні» він пише: «...доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього “союзу республік” і вирішили переробити його, пристосовавши до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – вони відмінні. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть. Тому було особливо важливо допасувати українця до прокрустового зразка ідеальної радянської людини» [13].

Аналіз наявних документів і літератури дає змогу розглядати Голодомор 1933 р. як наслідок спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами.

Здавалося, після впровадження В. Леніном нової економічної політики у практичній діяльності Радянського уряду з 1921 р. було взято курс на відмову від воєнно-комуністичних методів

управління підприємствами, на заміну їх методами економічними, госпрозрахунковими.

Початок політики форсованої індустріалізації та колективізації сільського господарства в 1929 році характеризувався остаточним переходом до політики воєнного комунізму й збігся з фактичною заборонаю торгівлі і введенням практики планових завдань щодо здавання державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів з розкладкою плану по кожному селу, колективному або індивідуальному господарству. Проте розкладка виявилася ефективною тільки наступного року, коли кількість колгоспів зросла, а невиконання плану стало каратися розкуркуленням. З літа 1930 р. поширилася практика твердих завдань щодо здавання всіх «надлишків».

Поставки товарної продукції державі оголошувалися першочерговим обов'язком колгоспів, а ціна на продукти, і так була занижена, через інфляцію ставала взагалі символічною. Обсяг продукції, що підлягала передачі хлібозаготівельним органам, було не визначено; за винятком насінневого, продовольчого і фуражного фондів, хліб мав надходити лише державі. На Третій Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року В. Молотов заявив, що головною проблемою є правильна розкладка хлібозаготівельного плану [3].

Для широкого загалу методи воєнно-комуністичного штурму було названо «новим етапом НЕПу». У публічних виступах радянських керівників поняття «продрозкладка» замінювалося поширеним терміном «план», тим самим маскувалося істинне значення впровадженої політики [18, с. 6–10].

Навесні 1930 р. колгоспи України одержали непоганий урожай, що, за попередніми підрахунками, склав 1355 млн пудів. На 23,5 млн чоловік сільського населення треба було утворити продовольчий фонд з розрахунку по 16 пудів на людину – 376 млн пудів. Посівний, фуражний і страховий фонди становили 515 млн пудів, резервний – 35 млн. Виходячи з цих нескладних підрахунків, хлібозаготівельний план визначився в 430 млн пудів, пізніше він був збільшений до 440 млн, 472 млн і, нарешті, до 490 млн пудів. До 1 червня 1931 р. заготовілі з урожаю 1930 р. дійшли до 477 млн пудів проти 310 млн за попередній сезон. Було здано по 4,7 центнера з гектара, і, якщо порівняти цей показник з попередніми роками радянської влади, він був рекордним показником товарності. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему «ми вже розв'язуємо в основному з успіхом» [22, с. 12].

Намагаючись спростити систему управління, XVI з'їзд партії вирішив ліквідувати окружну

ланку; це призвело до плутанини з адміністративно-територіальним поділом і позначилося на становищі сільського господарства України. В результаті виникла дволанкова система управління: центр – район. З вересня 1930 р. територію УРСР розподілили на 503 адміністративні одиниці, якими керували безпосередньо з Харкова: Молдавську АРСР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Управляти такою кількістю районів з одного центру було неможливо. С. Косіор, В. Чубар та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні реформи сільські райони виявилися без достатнього керівництва у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу, а прями зв'язки з сотнями районів фактично припинилися [22, с. 15].

Безпрецедентним явищем стала Третя конференція КП(б)У в Харкові, яка почала працювати з 6 липня 1932 р. [1, с. 6–10], адже була скликана напередодні жнив і обмежувалась одним питанням порядку денного, доповіддю С. Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У роботі конференції взяли участь провідні діячі політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і В. Молотов. Отже, партійно-державне керівництво в Харкові і у Москві реально оцінювало ситуацію і знало, що в сільському господарстві України склався катастрофічний стан: посівна затяглася, відведені під чорний пар площі були занедбані, частина посівів загинула, та й урожай того року був невисокий [18, с. 5].

У доповіді С. Косіор повідомляв, що ряд районів, особливо в південній степовій смузі, залишили в 1932 р. на полях до половини врожаю не зібраним, не вивезеним або втраченим під час обмолоту [18, с. 5]. Про голод і зростання апатії селян говорили у своїх виступах М. Скрипник, Г. Петровський, Р. Терехов, О. Шліхтер та інші делегати. В. Молотов теж торкнувся тяжкого продовольчого становища «деяких сільських районів». Як він висловлювався, це було наслідком «помилки, допущених під час хлібозаготівель». Не було й мови про хибність самого принципу продрозкладки, на якому вони ґрунтувалися [21].

Страшні наслідки продрозкладки для українського селянства повною мірою виявилися вже у 1931 р., коли в колгоспи загнали більшість сільського населення України. Поставки державі сільськогосподарської продукції продовжувались в обов'язковому порядку, а рівень життя колгоспників, який залежав від «залишків» оплати праці, катастрофічно знижувався. Над колгоспниками зависла загроза голоду; вже в перші місяці 1932 р. в багатьох сільських районах вичерпалися запаси продовольства, насамперед хліба.

Наприкінці жовтня 1932 р. (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.) в Україні розгорнула свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. Молотовим, почалося «виправлення становища» в Україні. Вже 30 жовтня Молотов повідомив Сталіну: «Довелося жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях» [14, арк. 144]. В. Молотов надав новий імпульс репресіям проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель. 5 листопада В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій з виконання закону від 7 серпня 1932 р. «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів» [14, арк. 144].

Про такого роду дії і про ситуацію загалом доповідав Голова ГПУ УСРР В. Балицький: «За 4 місяці після початку хлібозаготівель до 15 листопада було заарештовано у хлібозаготівельних справах 11 тис. чол. За місяць з 15 листопада по 15 грудня – 16 тис. чол., в тому числі 435 партійців, 2260 чол. з колгоспного апарату, в тому числі 409 голів і 441 бухгалтер і рахівник, а також 107 представників сільрад. До розстрілу трійкою засуджено 108, але ще на розгляді 100 чоловік. За 2 останні декади в ямах і чорних коморах (7 тис. ям і 100 комор) знайдено 700 тис. пудів хліба. Одноосібники ховають у колгоспників, особливо тих колгоспів, які виконали хлібозаготівлі...

Останні 2–3 дні на Харківщині ми застосували нову форму впливу. Приходить в колгосп співробітник ОДПУ в формі і веде бесіду з головою, членами правління про здачу хліба. Розмова наполеглива. В результаті колгосп «Червоний Господар» за 2 дні підвищив хлібоздачу з 58% плану до 96%, «Нове Життя» з 54% до 80% і т. п. Думаємо це поширити і на інші області» [7, с. 100].

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення про запровадження натуральних штрафів: «До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуpliedненої худоби, так і худоби колгоспників». 6 грудня ухвалено постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Це рішення спричинило збільшення жертв Голодомору.

Вилучення насіннєвого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему. Треба було готуватися до сівби, а Донецька область мала тільки 21% від потрібної кількості насіння, Одеська – 14%, Дніпропетровська – 10%. У північних областях становище з посівним матеріалом було трохи легше, але все одно доходило до критичного [6, с. 300].

Надії на допомогу держави не було. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1932 р., всі пропозиції про видачу насіннєвих позичок у поточному році радгоспам та колгоспам було відхилено і заборонено [15, арк. 11], а форму партійно-урядової постанови було використано для попередження про недоцільність будь-яких прохань видати позичку.

На рівні радянського партійного керівництва злочинно замовчувалося становище в сільській місцевості і навіть, навпаки, цинічно спотворювалось. Підтвердженням цьому може стати виступ Сталіна в січні 1933 р. з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б): «Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади» [6, с. 295]. Наслідком цих заяв стала відсутність в архівних документах радянських і партійних установ самого терміну «голод», реальна ситуація в Україні стала неіснуючим явищем.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», яка створювала на селі нову ситуацію. Згідно з цим документом, запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, зникла невизначеність і зрівняльність попередньої контракційної системи. Хлібозаготівельний план встановлювався не довільно, з наступною його розкладкою по районах, колгоспах і селянських дворах, а в певному проценті до наявних посівних площ. Отже, колгоспи і колгоспники вже напередодні посівної кампанії могли знати, яка частина врожаю залишиться в них. Утворення наперед визначених податкових відносин між державою і сільським господарством пробуджувало зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності [18, с. 12].

Ситуація в сільському господарстві потребувала особливих методів керівництва. Було створено політичні відділи Машинно-тракторних станцій і радгоспів – надзвичайні партійно-державні органи влади. Щоб подолати кризу в сільському господарстві, вони провели істотну роботу щодо організаційного зміцнення колгоспів, посилення матеріальної зацікавленості

в результатах праці, утворення в колгоспах партійних осередків, кандидатських або партійно-комсомольських груп. За порівняно короткий період їхньої діяльності (в листопаді 1934 р. політвідділи МТС перетворилися на звичайні партійні органи і об'єдналися з районними комітетами партії) у сільському господарстві справді стався позитивний злам.

Історики ще не вивчали в деталях, як відбувалася весняна посівна кампанія 1933 р. А вже треба було мобілізувати на роботи в громадському господарстві знесилених від голоду колгоспників, змусити їх повірити, що зловісна трирічна продрозкладка вже відійшла в минуле, налагодити організацію праці, змінити трудову дисципліну, надати максимально можливу технічну допомогу. Одразу після приїзду в Україну П. Поштишев висунув гасло: «Місто – на допомогу селу». Було утворено партійно-урядовий комітет із сівби під головуванням С. Косіора; МТС і радгоспи республіки одержали 15 тисяч тракторів, 2400 комбайнів, 3 тисячі автомашин. Партійні організації мобілізували на посівну і збиральну кампанії понад 300 тисяч міських жителів. Усвідомлюючи, що сільське господарство потребує допомоги, комуністи відгукнулися на заклик партії. Зокрема, Чернігівська обласна партійна організація, в якій налічувалося 20,7 тисячі чоловік, провела у 1933 р. три мобілізації і відрядила на тимчасову або постійну роботу в село понад дві тисячі комуністів, тобто кожного десятого [2, с. 228].

В цілому по республіці за півроку, з травня 1933 р., в МТС і колгоспи виїхали більше як 15 тисяч членів партії, з них – 12,5 тисячі на тимчасову роботу.

Непростою в моральному сенсі виявилася проблема охорони врожаю, що досягав, від голодуючих. В архівах є багато судових справ зі звинувачення тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, і тих, хто намагався захистити голодуючих від сталінського закону про охорону колгоспного майна. В судах і в пресі людей, котрі з голоду споживали колоски у молочно-восковій стадії стиглості, називали «куркульськими перукарями» [14, арк. 162–163].

Лавина голодних смертей наростала, цю інформацію ретельно приховували від народу. На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Сталін, говорячи про успіхи міжз'їздівського періоду, відзначив, у контексті цифр зростання національного доходу і промислової продукції, «зростання населення Радянського Союзу з 160,5 мільйона

чоловік в кінці 1930 р. до 168 мільйонів у кінці 1933 р.». Включення до традиційного переліку успіхів нового елементу – даних про зростання населення – мало на меті покласти край різного роду чуткам у країні і за кордоном про величезні втрати людей від голоду. Наведена Сталіним цифра була сумою двох відомих величин: кількості населення на початок 1933 р. і річного природного приросту, який тоді коливався в межах 2,6–2,8 млн чоловік [14, арк. 130].

У січні 1937 р. відбувся перепис населення, який викликав політичний скандал. Після того, як демографи підраховували попередні підсумки кількості населення, їх звинуватили в недообліку. Демографічна наука перестала існувати, науково-дослідні установи відповідного профілю було закрито, а демографи, які зберегли своє життя після 1937 р., перетворилися на звичайних статистиків. Матеріали перепису знищили, статистику народонаселення засекретили. Підсумкові дані повторного перепису, який провели в січні 1939 р., з'явилися у формі двох коротких газетних публікацій [4, с. 43; 5].

Отже, Голодомор 1932–1933 років став трагедією в Україні. Крім очевидних людських втрат і величезного морального удару, голод завдав невивірної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. На кілька поколінь Голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти, зупинив «українізацію» міст Сходу та Півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося в основному за рахунок імміграції з Росії.

Утвердження тоталітарного режиму й масових репресій в Україні у 20–30-х роках призвело до розгрому «ухилів» та опозицій і остаточного зміцнення Сталіна при владі, чітко окреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії, яка, по суті, означала повернення до методів «воєнного комунізму» та масового революційного терору. Відбувся активний процес утвердження більшовицького тоталітарного режиму, який означав всеосяжне одержавлення радянського суспільства, всебічний контроль над усіма сферами суспільного життя з боку панівної партії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабко Ю., Бортнічук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – 190 с.
2. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – 270 с.
3. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 14 липня.
4. Волков А.Г. Опубликовано в: Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Выпуск 3–5. – Ч. II. – М., 1990. – С. 6–63.
5. Всесоюзная перепись населения, 1937 г.: краткие итоги / АН СССР. Ин-т истории СССР; [Редкол.: Поляков Ю.А. (отв. ред.) и др.]. – Москва: Институт истории СССР, 1991. – 239 с.
6. Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів / Під ред. Ф.М. Рудича; Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 605 с.
7. Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків; Міжнародна науково-теоретична конференція. – Київ, 28 листопада, 1998р.; Матеріали / Ред. кол.: С. Кульчицький та ін. – К.–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с.
8. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.; Мейс Д. Штучний голод 1933 року в Радянській Україні: що сталося й чому? / Д. Мейс // Україна молода. – 2007. – 20 лютого. – № 32.
9. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України / Офіційний портал Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>
10. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.
11. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; Під ред. С. Кульчицького. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
12. Кульчицький С.В. Міжнародна комісія з розслідування Голоду в Україні 1932–1933 років // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – 704 с.
13. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
14. Російський Центр Збереження і Використання Документації Новітньої Історії (далі – РЦЗВДНІ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 139.
15. РЦЗВДНІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 215.
16. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.
17. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.
18. Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1932.
19. Указ Президента України № 635/2015 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодоморів» / Електронний ресурс / Офіційне інтернет-представництво президента України П. Порошенка / Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6352015-19555>
20. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал / Під ред. І.Ф. Кураса. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
21. Эта жуткая правда // Сельская жизнь. – 1990. – 4 августа.
22. XVI з'їзд ВКП (б). Стенографіч. звіт, 2 изд., Ч. 1–2. – М., 1931.
23. Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Report to congress commission on the Ukraine famine. Adopted by the Commission. – April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988.